

KAPITTEL 4

Frelsens vei i norsk vekkellesliv: fra Pontoppidan og Hauge til Hallesby

Kristin Norseth MF vitenskapelig høyskole

Abstract: In 1796 the peasant Hans Nielsen Hauge (1771–1824) had a profound religious experience that transformed his life. The following years he crisscrossed Norway as a lay preacher. His message was according to the pietistic ideals for repentance and conversion. His works led to an influential revivalism that left a theological and organizational imprint on the lay movements that evolved within the Lutheran state church (the Church of Norway) in the 19th and 20th centuries. This article analyses the historical and theological conditions for Hauge's mission with special regard to the pietistic doctrine of the Ordo Salutis. It reviews the concept of Ordo Salutis according to the textbook by the court priest E. Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed* (1737), that was compulsory teaching materials to all Norwegians in schools and in church preparing for confirmation for approximately 150 years. The article studies how the former understanding Ordo Salutis is continued and changed on new terms in three significant revivals: the revival of the 1850s with prof. G. Johnson, the revival in the first half of the 1900s with prof. O. Hallesby, and the revival of the 1880s that in Scandinavia commonly is called "new evangelical" and broke with the pattern of Ordo Salutis by focusing on instant conversion.

Keywords: pietism, Ordo Salutis, revivalism, Pontoppidan, Gisle Johnson, Ole Hallesby

Innledning

Når begynner fortellingen om Hans Nielsen Hauge, når startet hans virksomhet som predikant? spør Trygve Riiser Gundersen i boken *Haugianerne* fra 2022.¹ Det er ikke lett besvare og neppe vesentlig. I perspektiv må Hauges gjennombrudd som predikant, forfatter og sjelesørger forstås i lys av det omkalfatrende religiøse erfaring han ifølge et brev fra 1821 gjorde 5. april 1796. Den eksakte dateringen er i pakt med pietismens krav om å kunne tidfeste omvendelsen eller «den himmelske fødselsdag». Sin åndelige utvikling og erfaring delte han med et lesende publikum hele tre ganger, forsiktig antydende i det første skriftet han utgav 1796, noe fylldigere i et skrift i 1804 særlig myntet på hans venner, og fullt utfoldet i 1817, i boken *Om religiøse Følelser og deres Værd*.² Der skriver han:

Engang som jeg arbeidede under aaben Himel, sang jeg udenad paa den Psalme: Jesu din søde Forening at smage etc., da jeg havde sjunget det andet Vers: Styrk mig ret kraftig i Sjelen derinde, At jeg kan finde hvad Aanden formaaer, Tag mig til Fange i min Tale og Sinde, Leed mig og lok mig saa svag som jeg gaaer; Mig og hvad mit er jeg gjerne vil miste, Naar Du allene i Sjelen kan boe, Og sig omsider på Døren maae liste, Hvad som forstyrrer min inderlig Roe.³

Å synge salmer mens man arbeidet, var vanlig. Og man sang sakte og meditativt for å la ordene synke inn i sjelen.⁴ Men Hauge var fullstendig uforberedt på det som inntraff mens han sang. Han forteller:

Nu blev mit Sind saa opløftet til Gud, at jeg ikke sandsede mig, eller kan udsige hvad som foregik i min Sjæl; thi jeg var uden for mig selv, og det første min Forstand samlede sig, da fortrodd jeg paa, at jeg ikke havde tjent den kjære og over alting gode Gud, og at jeg nu syntes intet i Verden var at agte. At min Sjæl følte noget Overnaturligt,

1 Gundersen 2022: 173–177. Ifølge en forhørsprotokoll skal Hauge ha deltatt i et konventikkelliknende juleselskap 1795 eller 1796 hos prestens autoriserte medhjelper, Ole Guttormsen Røstad, der man underholdt seg med «Læsning og Sang». Dateringen er like upresis som i Hauges selvbiografier. Overgangen mellom husandakt og konventikkel er flytende. Under en husandakt kunne husfar som overordnet i hjemmet gi ordet til hvem han ville. Gundersen er opptatt av Hauges kontakt med den herrnhutisk påvirkede Tune-presten Seeberg og gruppen rundt ham, seebergianerne, og hvorvidt Hauge var påvirket av denne radikalpietistiske retningen og startet sin predikantvirksomhet i en slik sammenheng. Hauge selv avviste at hans teologi var herrnhutisk påvirket, men ikke at han hadde hatt kontakt med slike vekkelseskretser, som også delte pietistiske anliggender. Se Kornerup (1937, s. 566) og Hauge (1947, s. 63, 73–74).

2 *Løbebanen* (1796), i Hauge (1947, s. 108–121). For tidsangivelsen, se samme: 63. Kornerup 1937: 565. *Beskrivelsen over det aandelige Livets Løb og Strid* (1804), i Hauge (1953, s. 3–14). *Religiøse Følelser og deres Værd* (1817), i Hauge (1952, s. 105–217). For en kildekritisk gjennomgang og sammenlikning, se Kornerup (1937); for teologisk analyse, se B. Oftestad (2021).

3 Hauge 1952: 126–127.

4 Gjertsen 2021.

Guddommeligt og Saligt; at det var en Herlighed, som ingen Tunge kan udsige, det mindes jeg denne Dag saa klart, som det skulde skeet faa dage siden, da det dog nu er 20 aar forløben siden Guds kjærlighed saa overvættets besøgte mig.⁵

Dette var ingen flyktig opplevelse, men en indre sjeelig erfaring av ekstasisk karakter (*unio mystica*), som kvalifiserer Hauge som kristen mystiker og endret livet hans for alltid.⁶ Han fikk del i en plutselig, uformidlet og oversanselig erfaring, som var unndratt fornuft og språk. Den var resultat av en lang åndelig utviklingsprosess som nådde sitt toppunkt i en «gjenfødsels erfaring». Hele livet hadde Hauge søkt Gud. Han var oppdratt i et fromt hjem og vant til husandakt og kirkegang. Han hadde lest Bibelen og åndelig litteratur på egen hånd, bedt og sunget salmer, deltatt i kristendomsundervisning og konfirmasjonsforeberedelser, skriftet for presten og mottatt nattverdens sakrament. *Den gang* hadde han holdt seg «til Gud med Munden og Læberne», skrev han etter gjennombruddet.⁷ Nå erfarte han å være var forent med Gud i sitt innerste, i hjertet. Den overveldende erfaringen skapte et skille mellom et før og et nå i livet hans. Umiddelbart opplevde han å bli fylt av en overstrømmende kjærlighet til Gud, som utløste «bedrøvelse» og sorg over synden. Samtidig ble han fylt av et sterkt ønske om at også andre mennesker måtte erfare og få del i det samme. Han fikk et livskall og et mål for livet:

Det gjenlød i mit indre: Du skal bekjende mit navn for menneskene, formane dem at omvende sig og søge mig (Gud Herren) medens jeg findes, kalde paa mig naar jeg er nær og rører ved deres hjerter, saa de kunde omvende sig fra mørket til lyset.⁸

Først gikk Hauge hjem og «formante» sin familie. Dernest begynte han å «bekjenne» i skrift og å vandre Norge på kryss og tvers med budskapet: «Det må bli alvor med den kristendom du er opplært i! 'Munnkristendom' må bli 'hjertekristendom'.» Dette kan karakteriseres som den innerste kjernen i Hans Nielsen Hauges liv og virke. Hans budskap spilte på kjente strenger.

5 Hauge 1952: 126. I 1796-versjonen er det bare en kort referanse til en «ubeskriverlig» erfaring og en salme av Johan Arndt. I «Bidrag», et tillegg til andre opplag av *Løbebanen* (1798), tidfester han hendelsen upresist til «to a tre Aars Tid» før 1798. Hauge 1947: 67, linjene 13–23 og s. 123, linjene 14–17. I 1804-versjonen, skrevet en «ni års tid» etter *Løbebanen*, utdypet han nå erfaringen han gjorde, blant annet ved å nevne salmen han sang på. Det kan virke som han kan ha hatt flere «Aabenbarelses», hvorav én mer skjellsettende enn alle andre. Hauge 1953: s. 5, linjene 6–15, s. 6, linjene 33–35 og 8–28, s. 13, linje 29.

6 Hansen 2005; Hjelde 1997; B. Oftestad 2021.

7 Hauge 1947: 111.

8 Hauge 1953: 127.

Gjennom kirke, hjem og allmueskolen var hele folket opplært i evangelisk-luthersk kristendom av pontoppidansk-pietistisk type etter et mønster kalt *ordo salutis* (frelsens orden), som er et sentralt element i Hauges virke, og som i ulike varianter spiller en viktig rolle også i 1800- og 1900-tallets vekkelser. I hans pietistiske oppdragelse lå det et mystisk grunndrag som han tok opp og reflekterte over. Hans ekstatiske erfaring plasserer ham i den kristne kirkes mystiske tradisjon, etter «Dionysius, Augustinus og især Taulerus», som han senere selvbevisst og belest skriver.⁹

Problemstilling

Hans Nielsen Hauge og den haugianske bevegelse kom til å sette dype spor i norsk kristenliv: teologisk med sin vekt på vekkelser, erfaring og inderlighet; organisatorisk ved å legge et grunnlag for det frie kirkelige lekmannsarbeidet som utviklet seg i rammen av Den norske kirke fra midten av 1800-tallet.¹⁰ Historiografisk har moderniseringsnarrativet dominert fremstillingene av Hauge og Hauge-bevegelsen. Dette har vært fruktbart, men har også ført til at han er tatt til inntekt for mer enn det er dekning for i kildene.¹¹ 1700-tallets og Hauges kirkelige og teologiske kontekst har tradisjonelt fått liten oppmerksomhet. Med sin bok forsøker Gundersen å bøte på noe av dette, men han er forbausende lite opptatt av teologi hos Hauge og Hauge-bevegelsen i konteksten.¹² På dette feltet er det kommet flere nye, substansielt viktige bidrag.¹³

Hans Nielsen Hauges åndelige erfaring og virke skjedde ikke i et historisk vakuum. Enevoldstidens luthersk-konfesjonelle stat, som mot slutten av 1700-tallet var gjennomsyret av idealer fra den pietistiske bevegelse, dannet grunnmuren. Samtidig vant opplysningstiden i moderat form fram også i Norge. Mens pietismen på grunn av det statspietistiske

9 Hauge 1953: 107. Hauge utga utdrag av Taulers omvendelseshistorie og hans skrifter i 1821. Hauge 1954: 249–266.

10 De haugianske forsamlingene var landsdekkende og ble de fleste steder plattform for den 1840- og 1850-årenes foreningsvirksomhet, som var organisert etter moderne politiske (demokratiske) prinsipper. Til en nyansert forståelse av modernitetsbegrepet, se Østerberg (2001). Se også Seland (2016), Slagstad (1998) og Wejryd (2017).

11 Gundersen 2022: 32–33.

12 Gundersens fremstilling har faglige svakheter. Det utvikles ingen teoretiske konsepsjoner relatert til kildematerialet og annen forskning. Det gjøres heller ikke rede for kildematerialet og hvordan dette skal vurderes og tolkes. Gundersen 2022: 15–28.

13 Se f.eks. Amundsen 2021; Garcia de Presno 2021; Gjertsen 2007, 2021; Haga 2021; Jensen 2021; B. Oftestad 2021; Seland 2021; Supphellen 2021. Til vekkelsenes samfunnmessige betydning, se B. Oftestad 2019.

programmet hadde folkelig utbredelse, var opplysningsbevegelsen først og fremst en elitebevegelse med akademikere og geistlige som sentrale formidlere. Nyere forskning påpeker at den pietistiske bevegelse og opplysningen har fellestrekk. Med sin vekt på subjektet og pietismens oppbrudd fra den strenge ortodoksi har begge bevegelser bidratt til å fremme modernitet.¹⁴

Dette kapitlet gjør innledningsvis rede for 1700-tallets religionspolitiske rammeverk, dette for å forstå Hauges handlingsrom og de impulser som formet ham. Dernest konsentrerer jeg meg om pietisme og teologihistorie og spør: Hva kjennetegner pietismen og den teologi Hauge stod på skuldrene av; hva er pietismens røtter og kjerne? Det gjøres inngående rede for tanken om *ordo salutis*, «saliggjørelsens orden», som hele folket var oppdratt i gjennom Erik Pontoppidans lærebok *Sandhed til Gudfrygtighed*. *Ordo salutis* er et gitt mønster for hvordan det enkelte menneske får del i frelsen og et kjernepunkt i den ortodoks-pietistiske tradisjon og vekkellesbevegelser fra den haugianske til vekkelser på 1900-tallet. Derfor trekker jeg også en kort teologihistorisk linje og spør: Hvordan videreføres og transformeres *ordo salutis*-mønsteret i det 19. og 20. århundres mest sentrale vekkellesbevegelser? Jeg trekker på etablert kunnskap og forskningsbidrag av eldre og nyere dato.

Religionspolitisk rammeverk

I motsetning til i dag var Norge på Hauges tid et kristent enhetssamfunn, der alle landets innbyggere ifølge loven var forpliktet til å tilhøre den evangelisk-lutherske religion, eller konfesjon, som vi sier i dag.¹⁵ Slik hadde det vært siden reformasjonen, da kongemakten i 1537 kastet den katolske kirke ut av Norge med vold og innførte Martin Luthers lære og kirkeordning i landet.¹⁶ Siden 1589 hadde kongenes motto vært: «Fromhet styrker rikene.» Fromhet kan i denne sammenheng oversettes med religiøs praksis og liv.

14 Feks. skrev den pietistiske prest og biskop i Bergen, Erik Pontoppidan, både pietistiske oppbyggelsesbøker og verk typisk for opplysningstidens litteratur. Danmark-Norge var påvirket av den moderate tyske opplysningsbevegelsen. På grunn av pietismens folkelige utbredelse fikk den moderat rasjonalistiske salmeboken, *Evangelisk-Christelig Psalmebog* (autorisert 1798), liten utbredelse i Norge. Teologisk og kirkelig måtte opplysningsprestene forholde seg til kirkens statspietistiske liturgier og forordninger. Elstad & Halse 2021: 135–136, 143–144; B. Oftestad 1998: 55–83; Rasmussen 2005: 169–170, 171–172.

15 Videreført i Grunnloven (1814, § 2). B. Oftestad 1998: 85–106.

16 Laugerud 2018: 89–168; B. Oftestad 1998: 11–21, 40–54; Supphellen 2004.

Religion var noe man *gjorde* kollektivt, både i hjemmet og i det større offentlige fellesskap, ikke en privatsak og en mening man «produserte» av eget hode eller hjerte. Religion var avgjørende for samfunnets harmoni og enhet og dermed også for moral og velferd. Kongen ivaretok sitt ansvar for land og folk ved å utstede kirkelige lover og forordninger som fremmet dette formålet og vernet riket mot svermeriske avvik og vranglære, kalvinisme så vel som katolisisme.¹⁷ Kirkegang var en plikt når presten holdt gudstjeneste på hjemstedet, deltakelse i alle de kirkelige ritualer likeså.¹⁸ Kongelige forordninger påla også husfedre og husmødre å holde daglig husandakt i hjemmene.¹⁹ Denne konteksten hørte Hauge hjemme i og var en religionspolitisk linje han positivt støttet. Han ville være konfesjonskongens lydige sønn.²⁰

Da Christian 6. ble konge i 1730, la han pietistiske idealer til grunn for sin religionspolitikk.²¹ Disse hentet han fra Halle-pietismen,²² som ble dominerende i Danmark-Norge. Inspirert derfra iverksatte han to viktige institusjonelle reformer som tok sikte på å styrke og intensivere fromhet og religiøst liv i Danmark-Norge: 1) obligatorisk konfirmasjon for alle unge forut for første altergang (1736) og 2) allmueskolen (1739), som skulle lede fram til konfirmasjonen ved å gi barn og unge opplæring i deres «Christendoms Grund». Den ble de opplært i etter hoffprest, senere biskop i Bergen, Erik Pontoppidans (1698–1764) bok *Sandhed til Gudfrygtighet* (1737). Boken er en omfattende pietistisk utleggelse av kirkens lære bygget over Luthers lille katekisme og skulle læres utenat. Den er bygget opp etter en spørsmål-svar-modell og består av 759 spørsmål med kortere og

17 Elstad & Halse 2021: 90–96; B. Oftestad 1998: 40–69.

18 Å være kristen i lutherske Danmark-Norge var en rettsplikt. B. Oftestad 1998: 64–69; Rasmussen 2005: 85–177.

19 Daglig samling morgen og kveld av hele husstanden til felles bønnestund (åndelig lesning, bønn og salmesang). Foreskrevet i diverse kongebrev på 1600-tallet og i forordning av 13/1 1741, da kalt husandakt. Skikken har røtter i Bibelen og middelalderens laudes og vesper. Amundsen 2004.

20 Hauge 1947: 6–10, 84.

21 Bach-Nielsen & Schjørring 2012: 283–316; Brecht & Deppermann 1995: 446–455, 472–488; Elstad & Halse 2021: 114–144.

22 Denne pietistiske retningen er knyttet til August Hermann Francke (1663–1727), prest og universitetslærer i byen Halle i Tyskland. Han konsoliderte pietismen som kirkelig bevegelse og utviklet et kirkelig program med særlig vekt på undervisning, pedagogikk og fattigomsorg samt initierte en rekke institusjoner for disse formål. Teologisk anså han seg som lutheraner, men vektla til forskjell fra Luther menneskets frie vilje i frelestilegnelsen. Franckes pietisme kjennetegnes ved den plutselige, ene og daterbare omvendelse-serfaring, som sluttsteinen på en indre prosess over flere stadier og begynnelsen til et nytt liv. Prosessen starter med en «guddommelig berøring» ved for eksempel lidelse eller et bibelord (jf. Hauges selvbiografier). Lar mennesket seg berøre, beveger det seg over i neste stadium: den langvarige botskampen (forstått som «fødselsmerter»). Dernest følger en eller annen gang gjennombruddet (gjenfødselen), der noen griper om nåden til trøst og den troende har nådd «nådestanden». Brecht 1993: 463; Vigilius 2005: 70–71.

lengre svar supplert med bibelhenvisninger og -sitater. Ved siden av kirkens offisielle salmebøker har knapt noen annen bok hatt større innflytelse over folkelig og mentalitet enn denne. Den holdt stand som kristendomsundervisningens grunnbok i nærmere 150 år.²³

Konventikkelplakaten som ble innført i 1741, var også et tiltak i ekte pietistisk ånd. Den la lekmannsforsamlinger under geistlig kontroll.²⁴ Den ikke bare tillot, men motiverte, ja endatil oppfordret *prestene* til selv å initiere private «gudelige forsamlinger» (dvs. religiøse grupper av likesinnede). Disse måtte uansett *alltid* skje med sokneprestens tillatelse og under tilsyn av ham selv eller den han bemyndiget til det – for enhetens skyld.

Konventikkelplakaten skulle demme opp for radikalpietistiske grupper, som ved begynnelsen av 1700-tallet skapte tilløp til uro i Danmark-Norge. Det fantes dem som mente at den subjektive religiøse erfaring måtte omsettes i revolusjonær praksis for å skape et nytt samfunn, et nytt gudsrike etter det man oppfatter som gudsríkets normer. Slike grupper ble kalt «svermere» da de avvek fra offisiell evangelisk-luthersk lære.²⁵ Det var denne type ureglementert opprørsvirksomhet og uro konventikkelplakaten skulle forhindre. Hans Nielsen Hauge ble tiltalt etter plakaten. Det er imidlertid oversett at han stod tiltalt ikke bare for «utilladelige» forsamlinger, men også for å ha forvirret «Eenfoldige» og fare med «skadelig lære». Han var anklaget for å være en svermer som avvek fra statens konfesjonelle lutherdom. Etter ti år i fengsel ble han i 1814 dømt for å ha holdt konventikler uten prestens godkjennelse, men frikjent for anklagen om «skadelig lære», da retten fant det vanskelig å bevise avviket.²⁶

I realiteten åpnet konventikkelplakaten for en differensiering av kirkelivet og et friere og mer individuelt religiøst liv i rammen av det kollektive statskirkelige systemet.²⁷ Den la en struktur vi kjenner igjen i norsk kristenliv og innførte et skille i menigheten mellom alminnelige kirkegjengere og de åndelig opplyste, «sanne troende». Å delta i konventikkelen innebar både et oppbrudd og et utbrudd. Individet brøt opp fra konvensjonell, sakramental kirkekristendom og sluttet seg til et nytt fellesskap av

23 Elstad 2000: 66; Elstad & Halse 2021: 131–135; Haga 2021: 14; Jensen 1995. En historisk-diakron oversikt over kirkens liturgier og ritualer fra middelalder til 1900-tallet i Fæhn (1994). Til skriftemålspraksis, se Bergan (1982).

24 Private husmøter i regi av lekfolk. Egne bedehus/forsamlingshus ble reist i akselererende tempo fra 1840-/1850-årene og særlig fra 1880-årene av. Jf. Norseth (2021b).

25 Amundsen 2005a: 295–316; Amundsen & Laugerud 2001: 148–184; Rasmussen 2005: 150–151.

26 Garcia de Presno 2021: 174. Professor i teologi ved universitetet i Christiania, Stener J. Stenersen (1789–1835), forfatter av den første boken om Hauge, anså ham også for å være svermer. Stenersen 1827.

27 B. Oftestad 1998: 70–74; Supphellen 2012, 2021.

likesinnede (vennesamfunn). Dette fellesskapet var basert på den enkeltes subjektive erfaring. Det betydde konsentrasjon om Guds ords forkynnelse og personlig tilegnelse av innholdet. Slik ble troen spiritualisert og forholdet mellom tro og sakramentalt liv ble svekket eller helt borte.²⁸ Den fullgyldige gjenfødelse skjedde ikke ved dåpen, men ved Ordet, som ble det egentlige nådemidlet.

Utover på 1800-tallet og i takt med det framvoksende demokratiske samfunn ble konventikler utviklet til foreninger.²⁹ I foreningene var man selvsagt opptatt av åndelig oppbyggelse, men de utgjorde også et interessefellesskap der man arbeidet til fremme av en sak. Etter opphevelsen av konventikkelpakaten i 1842 organiserte de seg i ulike landsomfattende organisasjoner for ytre og indre misjon, som arbeidet i rammen av og samvirke med statskirken og dens geistlighet/prester.³⁰

Pietismen, «hertet» og mystikken

Pietismen var en bredt sammensatt protestantisk fromhetsbevegelse som vokste fram mot slutten av 1600-tallet og hadde paralleller i andre deler av kristenheten.³¹ Bevegelsens mål var å fornye og revitalisere kirkelivet gjennom et allment program rettet mot *alle* i kirken. Det som skjedde i det ordinære gudstjenestelivet og ved prestenes tjenester var ikke lenger nok. Den enkeltes tro måtte fordypes og inderliggjøres, og Kristus ta bolig i den troendes hjerte, slik dansk-norsk pietismes store salmedikter, biskop Hans Adolph Brorson (1694–1764),³² Hauges favorittsalmedikter,³³ lar oss synge i julen:

28 Ropeid 1980: 196–200.

29 Dissenterloven ble innført i 1845 og åpnet på stramme vilkår bare for at andre kristne kirkesamfunn kunne etablere seg i Norge og misjonere blant medlemmene av Den norske kirke, som befolkningen inntil 1845 etter Grunnloven § 2 tilhørte fra fødselen av.

30 Den eldste organisasjonen er Det norske Misjonsselskap (NMS), stiftet i 1842. Som den første landsomfattende organisasjon i Norge ble NMS organisert etter moderne politiske (demokratiske) prinsipper. Norseth 2007: 6; B. Oftestad 1998: 125–129.

31 Brecht (1993, 1995) gir en omfattende og detaljert innføring i mangfoldet av pietistiske retninger, sentrale personligheter og senere utvikling.

32 Arndal 1994.

33 Gjertsen 2007, 2021. Det var H.N. Hauge som gjorde Brorsons salmediktning kjent og kjær i Norge. I 1799 utga han *De sande Christnes udvalgte Psalmebog*, beregnet til bruk under husandakt, i konventikler og privatandakt (ti opplag, det siste i 1857). Ved siden av kirkens offisielle salmebøker var denne fram til 1850-tallet den mest utbredte og benyttede private salmebok i landet. Fæhn 1951: 7–16.

Mitt *hjerter* alltid vanker i Jesu føderom, / der samles mine tanker som i sin hovedsum.
/ Der er min lengsel hjemme, der har sin tro min skatt; / jeg kan deg aldri glemme,
velsignet julenatt!

Jeg gjerne palmegrener vil om din krybbe strø, / for deg, for deg alene jeg leve vil
og dø. / Kom, la min sjel dog finne sin rette gledes stund, / at du er *født* herinne i
*hjerter*s dype grunn!³⁴

I denne salmen finner vi to temaer som er typiske for pietismen. For det første: Den enkeltes hjerteliv settes i sentrum. For det andre: Det dreier seg om en eksistensiell, erfart tilegnelse av den bibelske fortelling – i hjertet, i menneskets innerste jeg. Salmen opphever avstanden mellom historiens Betlehem (Jesu føderom) og den troende i en dobbelt bevegelse: Betlehem flyttes inn i den troende, og den troende flyttes inn i Betlehem.

I pietismen er *hjerter* helt sentralt. Det var det også for Hauge. Som pietist og mystiker forutsetter han hos enhver troende en indre gjenfødsels erfaring eller «bevegelse» (rørelse) i hjertet. Erfaringen kan arte seg forskjellig fra individ til individ, men er en virkning av et direkte, uformidlet møte med Gud i det indre og oppleves som en overraskende gave ovenfra og utenfra. Huges beretninger om det som skjedde våren 1796, vitner imidlertid om at det som hendte, var frukten av en årelang forberedelsestid. Han hadde kunnskap om og var under påvirkning av Guds ord og Den hellige ånd. Som vi ser av Huges egen beretning, satte gjenfødsels erfaringen et avgjørende skille mellom et før og et nå. Den markerer overgangen fra en «død» til en «levende» tro, eller fra utvortes «munnkristendom» til innvortes «hjertekristendom», slik det også ble uttrykt. Og nettopp denne konsentrasjonen om hjertet forbinder pietismen med den kristne mystikk.³⁵

Begrepet *hjerter* har røtter både i Bibelen og i filosofien, men det var kirkefaderen Augustin (354–430 e.Kr.) som mot slutten av 300-tallet gjorde det til et sentralt teologisk begrep og på den måten la grunnlaget for utviklingen av kristen mystikk. Hans selvbiografiske verk, *Confessiones*, bærer mottoet: «Mitt hjerte er urolig til det finner hvile i deg.» Her introduserer og utvikler han tanken om «det urolige hjerte». Det er et billedlig uttrykk for organet som er kraften bak og i personlig religiøs dynamikk, og et grunnvilkår ved den menneskelige eksistens. Det er Gud, Skaperen, som

34 Skrevet 1732. *Norsk salmebok 2013*, nr. 38, v. 1 og 8. Mine uthevinger.

35 McGinn 2006: XIII–XVIII; Norseth 2021a; B. Oftestad 2021.

har lagt denne uroen ned i alle menneskers hjerte for at de skal søke ham. Uroen er følgelig selve drivkraften i den prosess som leder til omvendelse/gjennfødelse, og det som gjør det mulig for mennesket å ta Gud opp i seg og finne hvile i ham. Hjertet er stedet for en indre åndelig prosess som overskrider fornuften og viljen, og som har sitt slutt punkt i en forening mellom det endelige menneske og den uendelige guddom.³⁶

Dansk-norsk pietisme og Pontoppidan

På skuldrene av Augustin vokste det fram en mangefasettert mystisk tradisjon innen kirken.³⁷ Den utvikles, utdypes og forgrenes gjennom middelalderen og fant etter reformasjonen sin vei inn det lutherske rommet. Sentral i så måte er den tysk-lutherske presten Johann Arndt (1555–1621), som gjennom sitt omfattende forfatterskap formidlet og modifiserte senmiddelalderens mystikk og fromhet. Hauge refererte ofte til ham. Arndts fire (seks) bøker, *Den sanne kristendom* (Vier Bücher von wahren Christentum, 1606–1610), ble flere ganger oversatt til dansk og tilhørte oppbyggelseslitteraturen i Hauges barndomshjem.³⁸ Boken var svært utbredt i Norge og ble ivrig lest av haugianerne. Men blant 1600-tallets teologer var Arndts bøker og teologi omstridt. Han knyttet an til skrifter av mystikere som Bernhard av Clairvaux (1090–1153), Johannes Tauler (1300–1361) og Tomas à Kempis (1380–1471) og hentet stoff direkte fra mystikeren Valentin Weigels (1533–1588) *Das Buch vom Gebet/Gebetbüchlein* («En liten bønnebok»). Ut fra dette kritiserte han en tro som var fattig på gjerninger og utelukkende fortrøstet seg til den rettferdighet som ble gitt ved troen alene. Dette var det springende punkt for Arndts kritikere. De mente at den lutherske lære om rettferdiggjørelse ved troen alene hadde veket plassen for en spiritualiserende vekt på den mystiske indre forening med Gud og den katolske kirkes vekt på gjerninger. Likevel ble Arndt vel mottatt blant lutherske teologer flest og la et avgjørende grunnlag for utviklingen av pietismen.³⁹

36 B. Oftestad 2021: 39–40.

37 Dette kalles affektiv teologi, dvs. at man forstår tekster ut fra en emosjonell tilnærming med vekt på bilde- og symbolspråk. Andersen 2022; Wiedenhofer 1976: 66–78.

38 Utenom Bibelen, salmebøker og katekismer kan ingen bøker oppvise flere trykkesteder enn Arndts *Wahres Christentum*. Til dansk første gang i 1690, med forord av dikterpresten Thomas Kingo. Utgaven av 1743 var den vanligste i Norge mot slutten av 1700-tallet. Wallmann 1984: 53.

39 Bach-Nielsen & Schjørring 2012: 229–232; Haga 2021: 12–15; Wallmann 2005: 28–47.

Arndts tilrettelegging av mystikken kalles «helliggjørelsesmystikk». Den knytter an til senmiddelalderens botsfromhet, som la vekt på en indre selvransakelse, anger og bot, inderliggjøring av troen og et radikalt nytt liv i en stadig pågående transformasjonsprosess. Ifølge Arndt var prosessens mål å gjenopprette det gudsbilde mennesket hadde tapt ved syndefallet.⁴⁰ Veien dit gikk over tre trinn: renselse, opplysning og til slutt sjelens forening med Gud i Kristus, det vil si gjenfødselen i hjertet, eller for å si det med Brorson: Kristi fødsel i hjertet. Denne foreningen med Kristus skulle føre til en livslang vandring i etterfølgelse av ham og enhet med hans lidelser (helliggjørelse). Det vil si at den gjenfødte skulle ha Jesu Kristi liv og virke som forbilde og på samme måte som Jesus tåle spott, hån, ja endatil forfølgelse. Dette innebar at moral og livsførsel kom i fokus og kunne brukes som et ytre kriterium på hvorvidt man var gjenfødt og tilhørte flokken av «sanne kristne».⁴¹

Arndts helliggjørelsesmystikk ble formidlet inn i Danmark-Norge via den tysk-lutherske presten Philipp Jakob Spener (1635–1621).⁴² I 1675 skrev han *Pia Desideria* («Fromme ønsker»), som var et lengre forord i en nytgivelse av Johan Arndts *Postille*. Inspirert av Arndt og også med referanse til Martin Luthers teologi lanserte Spener et omfattende reformprogram for den lutherske kirke, som la grunnlag for den senere utviklingen også i det dansk-norske kongerike. Programmet var aktivistisk og konkret. Målet var å fornye en kirke (og et samfunn) i forfall. Da måtte de troende forbedre seg og leve et fromt liv og også fremme «Guds rike» på jorden. I dette programmet lå en avgjørende impuls til å drive misjon både uten- og innenlands.⁴³ Men fornyelsen og vitaliseringen av kirken og den enkelte kunne bare skje ved en intensiv omgang med Guds ord, Bibelen, som måtte spres blant folk og leses oftere i grupper eller enkeltvis.⁴⁴

Fra Spener til Erik Pontoppidan går det en direkte linje. Pontoppidans bok *Sandhed til Gudfrygtighed* (1737) er en lett bearbejdet og noe forkortet versjon av Speners omfattende forklaring over Luthers lille katekisme, *Einfeltige Erklrning* («Enfoldig/enkel forklaring»). Den var skrevet for undervisningsbruk med fornyelse og inderliggjøring av troen for øyet.⁴⁵

40 Jf. Pontoppidan 1727/1923: 167/31. I Norge var Bibelen ikke allemannseie for mot slutten av 1800-tallet.

41 Norseth 2021a: 95.

42 Bach-Nielsen & Schjørring 2012: 283–284; Wallmann 1970: 245–282, 2005: 66–87.

43 Jf. Breisten & Norseth 2022: 141–143; Montgomery 1995: 475–480; Aarflot 1967: 100–101.

44 Rasmussen 2005: 145–148.

45 Haga 2021: 16.

Hvordan tilegne seg frelsen?

Som i mystikken tilrettelegger pietismen menneskets tilegnelse av Guds frelsende nåde i Jesus Kristus som en indre psykisk prosess som skjer over lang tid. Teoretisk og begrepsmessig har prosessen klart avgrensede trinn eller stadier, som følger etter hverandre i en logisk meningsfylt rekkefølge. Stadiene relaterer til hverandre og erfares i praksis av den enkelte som en sammenhengende prosess.⁴⁶ Mønsteret kalles *ordo salutis* (frelsens/saliggjørelsens orden) og beskriver den vei ethvert menneske må følge for å nå saligheten og foreningen med Gud.⁴⁷ Prosessen er tenkt å virke i etablerte folkekirker av døpte, men er beregnet å begynne ved overgangen til voksen alder (konfirmasjon). Mønsteret og antall stadier varierer, alt etter hvordan forløpet inndeles. Uansett handler det om en psykisk prosess av lengre varighet, karakterisert av indre, religiøs uro.

Gjennom *Sandhed til Gudfrygtighed* ble enhver nordmann i over 150 år innforlivet med *ordo salutis*-mønsteret. Pontoppidan redegjør for det i forklaringen til den tredje trosartikkel om Den hellige ånds gjerning og i sammenfatningen bakerst i boken.⁴⁸ Han beskriver det som en løpende prosess over fire stadier, som så kan deles inn i flere trinn, som hver for seg ivaretar sentrale dogmatiske temaer: (1) kallet, (2) opplysningen, (3) omvendelsen (anger og tro), og (4) helliggjørelsen (gjenfødselen, rettferdiggjørelsen og fornyelsen), det vil si den fortsatte, livslange forpliktelsen til og kampen for å leve et kjærlighetsfullt liv i overensstemmelse med Guds vilje.⁴⁹

Prosessen er fra begynnelse til slutt Den hellige ånds gjerning i menneskets hjerte. Utgangspunktet er det lutherske syn på mennesket som syndig og derfor åndelig dødt. Det «kan ikke av egen fornuft eller kraft» tro på Jesus Kristus eller komme til ham.⁵⁰ Ifølge Luther kan ikke mennesket

46 Berkhof u.å.; Hallesby 1938: 294–371.

47 Mønsteret kan bl.a. tilbakeføres til fransiskanermunken Bonaventura (1221–1274), *Sjelens vei til Gud*. Han var påvirket av Augustin og etter forbilde av Frans av Assisi sterkt kristologisk (Kristus)orientert. Han beskriver veien til forening med Gud som en oppstigning i seks trinn/stadier. Hansen 2005: XLII–XLV, 51–113. Jf. Pontoppidan 1727/1923: 5, spm. 1.

48 Pontoppidan 1727/1923: 99–117, 166–169. Framstillingen bygger på og siterer fra disse avsnittene. Jf. Austad 1986: 168–184.

49 Mennesker klassifiseres i tre grupper, avhengig av hvor de befinner seg i forhold til «nåden i Kristus»: døde/sovende, vakte, gjenfødte/sanne troende. Aalen 1986: 218; Aarflot 1969: 317. Til dette, se Elstad (2000, s. 60–61) om betydningen av Pontoppidans betydningsfulle og utbredte pietistiske skrift *Troens Spejl* (1527). I *Christendommens Lærdoms Grunde* II (1800) gjengir H.N. Hauge et utdrag av dette skriftet, som er tydeligere preget av mystikk enn læreboken *Sandhed til Gudfrygtighed*.

50 Pontoppidan 1727/1923: 100. Fra Luthers forklaring til tredje trosartikkel i den apostoliske trosbekjennelse: «Jeg tror på Den hellige ånd.»

tilegne seg den frelsende tro av egen vilje.⁵¹ Det er Den hellige ånd som «oppvekker» og «kaller» et menneske til «at søke Salighed» og ta imot Guds «nådestilbud». Til dette bruker Den hellige ånd forskjellige verktøy: «evangeliet», det vil si forkynnelse, religiøs lesning og sang, og også ytre «tilskyndelser», hendelser, prøvelser og andre menneskers eksempler, slik Hauge beretter om i sine selvbiografier.⁵² Dette skaper uro, ettertanke og refleksjon og stiller mennesket overfor et valg: enten å avvise Guds nådestilbud, med fortapelse som siste konsekvens, eller å gi Guds ord «rom i hjertet». Menneskets egen vilje er ikke utgangspunkt for prosessen, men spiller like fullt en avgjørende rolle.⁵³

Når Guds ord får rom i et menneskes liv og hjerte, virker det *opplysning* og driver det videre i prosessen. Ved fortsatt å søke kunnskap om Gud og den nåde han viser mennesket gjennom Jesu Kristi person og gjerning, tilegner mennesket seg «levende kunnskap og fast overbevisning om de guddommelige ting» og nødvendige kjennskap både til Gud og til seg selv. Denne kunnskapen «opplyser» menneskets indre og fører etter hvert fram til *omvendelsen*, det vil si et gjennombrudd til tro, som også innebærer et brudd med verden.⁵⁴ Omvendelsen består av to ledd som prosessuelt følger på hverandre: anger/bot (ruese) og tro. Opplyst av Guds ord og Guds lov (bl.a. de ti bud) føler den åndelig vakte stadig sterkere på sin «naturlige fordærvelse» og sine «gjørlige synder»; synden river i hjertet. Denne «smertelige» erkjennelse og åndelige nødtilstand skaper frykt for straff og helvete og en stadig sterkere «troens længsel etter Guds naade i Kristus». Dette er ikke en frelsende tro, men en lengselstro som «strækker seg ut» etter sin Frelser og «med stor begjærighet» griper etter «hans løsepenge og fortjeneste som sin eneste salighetsgrund». Blant haugianerne var anger og bot og det å komme fra lengselstro til trosvisshet (å vite seg frelst), noe man langt fra gjorde unna i en håndvending. Tvert om, omvendelsesprosessen kunne strekke seg over år før den kulminerte i en eller annen form for gjenfødsels erfaring. Men fordi man stadig kunne synde, måtte man leve i stadig selvransakelse, anger og bot for ikke å falle ut av «nådestanden».

51 Dette punktet er et klassisk motsetningsforhold mellom lutherdom og katolisisme.

52 Hendelsene der han nesten druknet.

53 Se note 20 om Halle-pietismen. Norseth 2021a: 104.

54 Haga 2021.

Helliggjørelsen er fjerde stadium og består i tre ledd: gjenfødelse, rettferdiggjørelse og fornyelse. Anger, bot og lengselstroen skal føre mennesket fram til en gjenfødelseserfaring, et erfart gjennombrudd, som ifølge Pontoppidan kan merkes på «kraftige virkninger i hjertet»:

[Det] er en gjerning av Gud i menneskets hjerte, idet dette paa en ufattelig maate faar en ny beskaaffenhed, et nyt lys i forstanden og en ny længsel, lyst og kraft i viljen. Saaledes opstaar et helt nyt liv i den, som før var aandelig død; og dette kalder skriften en nyt hjerte, en ny aand, et nyt menneske eller en ny skabning.⁵⁵

Gjenfødselen erfares som en indre transformasjon som også kan observeres av andre i form av endret atferd og livsførsel. Lengselstroen er blitt en «sann og levende tro», som har tilegnet seg «Guds nåde i Kristus og en hel og fuld tillit til denne naade». Denne *tillitstroen* har en dobbelt virkning: For det første erklærer Gud synderen rettferdig for ham (rettferdiggjørelse), og for det andre føres det nå gjenfødte menneske inn i en livslang forhandlingsprosess.⁵⁶

Rettferdiggjørelsen er en domsakt som foregår hos Gud, ikke i mennesket, og følger etter at mennesket tror og har omvendt seg. Den innebærer at den treenige Gud frikjenner «den botferdige og troende synder» fra synden og syndens straff og i stedet tilregner ham Kristi rettferdighet, det vil si «anser ham i Kristus, som om han aldri hadde syndet».⁵⁷ Mens rettferdiggjørelsen betegner forandringen i Guds forhold til synderen, innebærer fornyelsen en endring i synderens forhold til Gud og til sin neste. I tid faller fornyelsen sammen med gjenfødelse og rettferdiggjørelse, men følger logisk etter det siste. «En levende tro» har både en religiøs og en etisk side. Den kjennetegnes ved en helhjertet overgivelse til Guds vilje og hans bud, som kommer til uttrykk i konkrete, empirisk påviselige tegn av moralsk og religiøs karakter. Gode gjerninger var av betydning både overfor ens neste og i forholdet til Gud. Den troende skulle ta radikal avstand fra synden og skille seg ut fra «verden». I praksis førte det til selvdisiplin etter et stramt normsett med hensyn til livsstil og atferd.⁵⁸

55 Pontoppidan 1737/1923: 103/488. Lutherdommen lærer at gjenfødselen skjer i dåpens sakrament. Den som er barnedøpt i en luthersk kirke, det var alle norske borgere fram til 1845, er med andre ord gjenfødt, men kan som voksen falle fra troen og faller dermed ut av «dåpsnåden». Pontoppidan 1737/1923: 104/489.

56 Hallesby endrer dette og lar rettferdiggjørelsen gå forut for gjenfødselen. Hallesby 1938: 301, pkt. 8.

57 Pontoppidan 1737/1923: 107/503. Jf. Hallesby 1938: 301–302.

58 Se Hauges egen lasteliste i Hauge (1947, s. 83). Til begrepet «verden», se Haga (2021).

På sosiokulturelt nivå setter gjenfødelsen et skille mellom «de munnkristne» og «de sanne troende». Den «sanne» tro skal ytre seg i daglig vandel og gode gjerninger overfor den neste, ikke av ytre plikt, men motivert av en indre brennende kjærlighet til Gud og medmennesker som Den hellige ånd ved gjenfødelsen har utøst i den troendes hjerte. Den troende skal daglig prøve seg selv om man lever etter Guds ord og bud for slik å øve seg i å kjempe mot synden, bestrebe seg på å gjøre det gode «av hele sitt hjerte» og ifølge Pontoppidan flittig bruke «nådemidlene», det vil si Guds ord og sakramentene (kirkeojalitet). Man må «våke, be og stride mot djevelen, verden og synden, som ennå delvis henger fast ved oss». Slik skal «Guds bilde» mer og mer komme til syne hos «hans gjenfødte barn».

Som i mystikken dreier det seg i pietismens *ordo salutis*-mønster om en indre psykisk prosess og utvikling. Alt foregår i individets indre og er konsentrert om det levende Ordet, Kristus, og det forkynte fra Bibelen. Ved gjenfødelsen flytter dette ordet inn i individet, i «bruden», som skal transformeres og streber etter renhet for å bli forent med sin «brudgom», Kristus, der fremme i herligheten. Brudemystikk er fra Augustin et klassisk mystisk motiv som gjenfinnes i lutherdommen, pietismen og hos haugianerne, ikke minst i deres salmediktning.⁵⁹

Hans Nielsen Hauge var ingen fagteolog, men han kunne sin Pontoppidan og var meget belest. Han utvikler ingen systematisk fremstilling av eller refleksjon over *ordo salutis*-mønsteret som sådan, men behandler ulike sider ved det i forskjellige deler av sitt forfatterskap.⁶⁰ *Ordo salutis*-mønsteret reflekteres i hans selvbiografier, da ikke som en teologisk analyse av hva som skjedde når og i hvilken rekkefølge, men som fortelling om levd liv. Han skildrer en dynamisk og sammensatt sjelelig prosess som reflekterer mønsterets hovedelementer fram mot den overraskende, eksistensforvandlende erfaringen og dens virkning på ham i hans forhold til Gud og medmennesker. Alt er konsentrert om det religiøse jeg og dets religiøse erfaring og selvrefleksjon.

59 Gjertsen 2021; Norseth 2021a.

60 Aarflot 1969: 309–351.

Adolph Tidemand (1814–1876). *Haugianerne* (1848)

Tittelen forteller at vi betrakter en haugiansk samling. Vi ser at den foregår i en bondestue, der døren står åpen mot mørket utenfor, slik at folk kan komme inn fra mørket til lyset. Predikanten er den sentrale, «opplyst» ovenfra (ved Den hellige ånd) og med en oppslått bok i hånden, sannsynligvis Bibelen. Tilhørernes posisjonering i forhold til lys, skygge og mørke samt deres kroppsspråk og alvor reflekterer etter artikkelforfatterens tolkning ulike stadier i *ordo salutis*. Som haugianerne var A. Tidemand oppdratt med Pontoppidan og kjente haugianere.

Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design, Billedkunstsamlingene. Oslo. Creative Commons. Foto: Jacques Lathion.

Pietisme og opplysning

Omtrent samtidig med pietismen kom også opplysningen til Danmark-Norge. De to bevegelsene levde side om side og ikke så konfliktfylt som lenger sør på kontinentet. Konfliktene mellom de to bevegelsene gikk særlig om Bibelens autoritet og kirkens dogmer. Samtidig hadde de noe felles i det som kalles «det moderne», nemlig vekten på jeget og det individuelle. Begge bevegelser hadde utgangspunkt i tanken om en indre opplysning, men oppfattet den forskjellig.⁶¹ På ulike premisser representerer de begge

61 Amundsen 2005a: 243–294; Elstad & Halse 2021: 135–144.

oppbrudd fra det bestående for å skape en ny framtid. Opplysningen var antroposentrisk orientert om fornuften som bærende for et samfunn av frie, myndige individer. Pietismen var derimot transcendent orientert om gjenfødelse og vekkelse som en individuell og kollektiv forvandlende makt i historien til fremme av Guds rike på jord.

Opplysningen hadde en religionsoppfatning som er blitt sammenfattet slik: Gud, dyd og udødelighet. Det gir en innsnevret rasjonalistisk og moralistisk kristendomsoppfatning. Men på sin måte holdt man fast ved et fromhetsliv. Det ytret seg først og fremst i den individuelle *andakten*, som kunne bestå i å undre seg over Guds uendelige skaperverk og samvitighetens stemme i eget indre.⁶²

Den tyske filosof og teolog Friedrich Schleiermacher (1768–1834) søkte å overvinne opplysningens rasjonalistiske og reduksjonistiske syn på religionen og det praktiske fromhetslivet. Til forskjell fra filosofen Immanuel Kant (1724–1804) framhevet han at religion var en gitt og genuin fellesmenneskelig erfaring som det ikke kunne være fornuftig å neglisjere. Religionen måtte tvert imot sikres en gyldig plass innen en moderne kultur- og virkelighetsoppfatning. Da måtte religionen forankres i menneskets emosjonelle bevissthet (*Gefühl*) som uttrykk for dets måte å forholde seg til «altet/universum» på og føle avhengighet av noe som transcenderer dets jeg. Slik førte han aspekter ved en radikalpietistisk tenkemåte videre og gjorde den fruktbar i en bredere kulturell sammenheng.⁶³

Schleiermacher er moderne i den forstand at han utleder religionen av menneskets jeg-bevissthet og ser på Jesus Kristus som en religiøs personlighet og urbildet for en fullgyldig realisering av den menneskelige religiøsitet og gudsbevissthet. Det impliserer at Jesus for den troende blir et inspirerende forbilde for å leve et liv i gudvendt fromhet. Ifølge Schleiermacher bringer ikke Jesus frelse ved sitt offer og sin forsoningsdød; han er en forløser som frigjør det dypeste i mennesket – dets religiøsitet. Dermed er det mennesket selv som tilkjenner Bibelen dens autoritet som den rette kilde for kristent fromhetsliv. Slik blir teologien til sist antropologi, der menneskelig bevissthet og erfaring blir prinsippet som strukturerer kirkens liv

62 To ting fylte filosofen Immanuel Kant (1724–1804) med beundring og ærefrykt: «Der bestirnte Himmel über mich, und das moralische Gesetz in mir» (Stjernihimmelen over meg og den moralske lov inni meg). Kant 1785/1968: 300.

63 von Benrath et al. 1988: 150–152. Ifølge Schleiermacher ble avhengighetsfølelsen utløst når man i barnlig passivitet henga seg til beskuelse av «universet». Gisle Johnson tenkte annerledes om dette, se nedenfor. Rasmussen 1987: 197–199.

og lære.⁶⁴ Både 1700- og 1800-tallets pietistiske vekkellesbevegelser tenkte annerledes. De beholdt bibelautoritet og kirkelære. Her var Bibelen gitt «ovenfra», som åpenbaring, og den treenige Gud fastholdt som en objektiv, metafysisk realitet, åpenbart i verden ved Sønnen, inkarnert (blitt kjød/menneske) i Jesus Kristus. Samtidig var det subjektets religiøse erfaring som «nedenfra» gjorde skriften gyldig «for meg».

Opplysningen og pietismen stod også sammen om et pedagogisk program for opplysning av allmuen. Opplysningsprestene, de såkalte «potetprestene», som var til stor nytte for landet, er i slekt med Hauge og den haugianske bevegelse som også virket til beste for samfunnets økonomi og velferd.⁶⁵ For pietismen kretset ikke bare om det indre religiøse liv og individets oppbygging i et avgrenset fellesskap, konventikkelen, men også om vitnesbyrdet og formaninger til de uomvendte til å velge livets vei framfor dødens / den brede vei. Den gudskjærlighet man ble fylt av, skapte trang til å bekjenne hans navn. Da tallet ikke bare ordene, men også gjerningene, troens gjerninger. Til tross for vekten på forsakelse, «gudsfrykt med nøy-somhet» og strenge leveregler stod ikke pietismen for de gjenfødtes tilbaketrekning fra den skapte verden.⁶⁶ Tvert om ser vi ny form for aktivisme som har sitt utspring i den enkeltes indre liv og det særegne fellesskapet gjenfødelserfaringen skaper mellom likesinnede. Dette gjorde konventikkelen/foreningen til plattform for utadrettet virksomhet, *uavhengig* av kirken og dens lokale menigheter. Det var denne form for privatisering av religionen 1850-årenes vekkelles og dens leder, Gisle Johnson, ønsket å overvinne ved å knytte det frivillige foreningsarbeidet til Den norske kirke (statskirken) ved dens presteembete.⁶⁷

Ordo salutis i norsk vekkellesliv – den johnsonske vekkelles

Ordo salutis-mønsteret gjør seg gjeldende også i den landsomfattende vekkelles som teologen og universitetslæreren Gisle Johnson (1822–1894)⁶⁸

64 Forster 2022. Schleiermacher var påvirket av herrnhutisk (radikal)pietisme. Han kalles gjerne moderne protestantisk teologis far, eller noe mer upresist: den liberale teologis far. Jf. Aalen 1986: 16–19.

65 Dørum 2016: 141–157; Haukland 2017; Jensen 2021: 175–189; A. Oftestad 2017: 235–238; Aarflot 1969: 358–377.

66 Haga 2021.

67 A. Oftestad 2011: 325–336, 356–373, 415–435, 2017: 259–306. Ifølge Bibelen «gjelder bare tro som er virksom i kjærlighet» (Gal 5,6b). Norseth & Oftestad 2021: 339–340.

68 B. Oftestad 2009. Slagstad har innlemmet ham i buketten av «nasjonale strateger». Slagstad 1998: 88–90, 108–114. Johnson var ikke ordinert til prestejeneste og regnes derfor som lekmann, riktignok av det høylærde slaget.

stod i spissen for under 1850-årene.⁶⁹ Flertallet av haugianernes venesamfunn ble del av denne dynamiske vekkelsen og fant sin plass i det aktive forenings- og organisasjonsliv den utløse.⁷⁰ Han så å si «reddet», videreførte og moderniserte den haugianske vekkelse, som etter Hauges død i 1824 ble splittet i flere retninger og som frittstående oppbyggelsesenheter var dårlig i stand til å møte de sosiokulturelle utfordringer fra 1850-tallet av. Johnson støttet konventikkelen/foreningen og rokket ikke ved dens frie, selvstendige forankring i lekfolket. Han la vekt på lojalitet til og samarbeid med det kirkelige embete, men åpnet for det troende lekfolkets virke i menighetene og så det frivillige foreningsarbeidet som støtte og hjelp for den lokale prest i hans gjerning.⁷¹ Konventikkelen ble «kirkeleggjort».

Gisle Johnson stod i en pietistisk vekkelsestradisjon som hovedsakelig bygde på Pontoppidan. Men han var en moderne pietist som la vekt på den kristne erfaring og den religiøse personlighet. Han var inspirert av Schleiermacher og den konservative erfaringsteologien fra Erlangen, men skapte en selvstendig utgave av den.⁷² Han var opptatt av troens vesen. Johnson mente at det i mennesket fantes en allmenn forutsetning for tro, men kristentroen måtte tilegnes ved et *brudd* med den alminnelige livsform. Den bestod i at mennesket ved vekkelseserfaringen sluttet seg til og bekreftet Skriftens lære om frelsen ved Kristus. Det var forkynnelsen av Guds ord som framkalte den rette erfaringen og utløste tro.⁷³ Som vekkelsespredikant i Christiania i 1850-årene hamret Johnson løs på «død navnekristendom» og makte til bot, omvendelse og et nytt liv etter pietistisk mønster i forsakelse av verdslige fornøyer av ymse slag og i aktiv, utadrettet tjeneste for Gud og nesten.⁷⁴ «Den sanne kirke» var et religiøstetisk personfelleskap som ikke bare var kjennetegnet ved forvaltningen av nådemidlene, men også ved utfoldelsen av et troens liv. Det ga seg uttrykk i «kjærlighetsgjerninger» rettet mot medmennesker i åndelig og sosial nød, i personlig kallsbevissthet og utfoldelse av natur- og nådegaver og i omsorg for andre menneskers frelse. 1850-årenes vekkelse utløste en enorm

69 For oversikt og drøftelse av Johnsons betydning og en problematisering av betegnelsen «den johnsonske vekkelse», se Elstad (2000, s. 1–15, 388–402).

70 Elstad (2000, s. 66) påpeker at det går «ein temmeleg direkte linje frå Pontoppidan og Hans Nielsen Hauge til Gisle Johnson».

71 Elstad 2000: 73–78; Norseth 2007: 13–14; B. Oftestad et al. 2005: 205–206.

72 Elstad 2000: 55–66, 389–390; Rasmussen 1987: 199.

73 Johnson & Jahnsen 1873: upaginert; Moe 1988: 249.

74 Molland 1979: 191–202.

lekmannskreativitet innen diakoni og opprettelse av organisasjoner med ulike målgrupper for øye.⁷⁵

Som Hauge forkynte også Johnson til bot og omvendelse. Han videreførte Pontoppidans og haugianismens *ordo salutis*, som en indre psykisk prosess som skjedde over tid og gikk over flere stadier.⁷⁶ Men til forskjell fra Hauges var Johnsons pietisme kombinert med en sterk luthersk konfesjonell og klar kirkelig forpliktelse.⁷⁷ Påvirket av Johnsons undervisning og vekkelsesforkynnelse brakte prester og lekfolk, kvinner som menn, de pietistiske fromhetsidealer ut til landets menigheter og de mange indremisjonsforeninger som ble stiftet på 1800-tallet.⁷⁸

Ole Hallesby

Ordo salutis-mønsteret gjenfinner vi også hos indremisjonens store leder på 1920- og 1930-tallet, professor Ole Hallesby (1879–1961),⁷⁹ formann i Det norske lutherske Indremisjonsselskap (1923–1956)⁸⁰ og professor i tros lære ved Det teologiske Menighetsfakultet (MF)⁸¹ fra 1908 til 1951. Hallesby var som Gisle Johnson erfaringsteolog, men arbeidet med sitt fag i en tid da empirisk psykologi vokste fram som vitenskap, og han brukte den bevisst i sitt arbeid. I sin *Troslære* (1920–1921) gir Hallesby en grundig og nyanisert teologihistorisk framstilling av *ordo salutis*-læren. I forhold til den «gamle» pietismen viser Hallesby seg påfallende moderne ved å sette seg inn i og ta i bruk innsikter fra samtidens psykologiske vitenskap.⁸² Han påpeker at en logisk definisjon og avgrensning av stadiene som hører inn under *ordo salutis* er vanskelig og kan bli misvisende. Han opprettholder

75 Fattigomsorg, etablering av sykehus og sykepleieutdanning (1868), barnehjem, kvinneforeninger, søndagsskole, sjømannsmisjon, foreninger for unge menn (KFUM) og unge kvinner (KFUK), blant prostituerte osv.

76 Prosessen er narrativt framstilt i Gjør 1884 og 1885. Om betydningen av narrative framstillinger, se Andersen (2022, s. 50–51).

77 Den norske kirkes eksplisitt lutherske bekjennelsesskrifter er Confessio Augustana og Luthers lille katekisme. I tillegg kommer de tre oldkirkelige (tros)bekjennelser: den apostoliske, den nikenske og den atanasianske.

78 Se f.eks. Gjør 1884, som på narrativt vis beretter om kvinner under 1850-årenes vekkelsesliv. Se også Elstad (2000, s. 388–402), som problematiserer/nyanserer stereotypisering av prester utdannet under G. Johnsons kateter.

79 Moe 2009. Slagstad regner også Hallesby som nasjonal strateg. Slagstad 1998: 108–114, 392, 397–399.

80 Det norske lutherske Indremisjonsselskap var en omorganisering av Lutherstiftelsen, stiftet 1868 og ledet av G. Johnson til 1891, da organisasjonen skiftet navn og ble omorganisert etter demokratiske prinsipper og forbilde av Det Norske Misjonsselskap. Ble 2001 slått sammen med Den norske Santalmisjon og omdøpt til Normisjon. Gisle Johnson var Lutherstiftelsens formann 1868–1891.

81 I dag: MF vitenskapelig høyskole.

82 Bringeland 2022: 369, note 681; Rasmussen 1987.

dem, men framstiller frelsestilegnelsen som en psykisk utviklingsprosess. Den foregår i «sjelelivet» hos det voksne, bevisste menneske og engasjerer dets indre åndsfunksjoner som vilje, samvittighet og så videre. Hallesby beskriver stadiene som en organisk sammenhengende, indre sjelig utvikling: (1) Kallelsen, Guds nyskapende påvirkning av synderen som berører *samvittigheten* slik at mennesket som i utgangspunktet er åndelig dødt på grunn av synden, bryter sammen og innser sin stilling i forhold til Gud. (2) Omvendelsen, det vil si det bevisste *viljesvalget* som avgjør om Gud får fortsette sin nyskapende gjerning. (3) Menneskets *valg* har konsekvenser for dets forhold til Gud. Et ja til frelsen virker først rettferdiggjørelse. Deretter følger gjenfødselen, som mennesket på en eller annen måte erfarer. Her er rekkefølgen annerledes enn hos Pontoppidan. (4) Det hellige livet som så vokser fram, er en frukt av de tre foregående stadier.⁸³ Til forskjell fra haugianerne og Gisle Johnson framhever Hallesby menneskets *vilje* i selve omvendelsesprosessen.⁸⁴ Derfor utfordrer han også til å velge.⁸⁵ Hans berømte radiotale fra 1953 er et eksempel på dette og *ordo salutis* brukt i en vekkesepreken.⁸⁶

Som Hauge og Johnson var også Hallesby kirkelig, men tenkte annerledes om forholdet til statskirken enn det Johnson gjorde. Den liberale teologi hadde gjort sitt inntog i kirken. Det fantes prester som ikke lenger forkynte det sanne evangelium. Lekmannsarbeidet skulle derfor ikke være underlagt presteembetet. Det skulle være selvstendig og utføre en evangeliserende gjerning i Den norske kirke i frivillig samarbeid med troende prester. Til forskjell fra de to nevnte så Hallesby for seg en rekristning av Norge ved at gjenfødte personer med høy utdanning kom ut til folket og påvirket kultur- og samfunnsliv.⁸⁷ Dette førte til at Indremisjonsselskapet konsentrerte seg om det pedagogiske og økte innsatsen på skole- og utdanningssektoren. Det diakonale og sosiale arbeidet ble mer eller mindre forlatt.⁸⁸

83 Hallesby 1938: 303–304/311. For kritikk, se Aalen 1986: 217–236.

84 Jf. Moe 1988: 7–8 og hans omfattende framstilling av saksfeltet.

85 Hallesbys fokus på viljen og valget reiser spørsmålet: Hva da med barns mulighet for omvendelse og tro og betydningen av barnedåpen? Som menneske har barnet del i arvesynden og er ikke syndfritt. Derfor er dåp ifølge Hallesby nødvendig. Han ser barnets synd under et utviklingsperspektiv, der bevissthet og vilje spiller en sentral rolle. Jf. note 47. Moe 1988: 396–398.

86 <http://virksommeord.no/tale/3982/>, lastet ned 6.3.2023. Kjennere av Hallesbys forkynnelse hevder at talen var utypisk. Han la vekt på livsalvoret og viljen og valget, men truet ikke med helvete.

87 B. Oftestad 2008: 119–120.

88 Kristiania indremisjonsforening opprettholdt sitt sosiale arbeid, gikk ut av Indremisjonsselskapet og ble senere til Kirkens Bymisjon.

En motbevegelse med gjennomslagskraft

Mot slutten av 1800-tallet slo «nyevangelismen» gjennom i Norge, som en motbevegelse til Pontoppidans, haugianismens og den johnsonske vekkel-ses alvorfylte botskristendom og *ordo salutis*-tenkning. Denne retningen var kirkekritisk og individsentrert. Den stod for en sterk understrekning av det luthersk-reformatoriske poeng, at mennesket blir frelst ved troen alene uten gjerninger. Omvendelsen skjer ikke som følge av en lengre psykisk prosess over stadier. Ei heller er anger og bot noen forutsetning for å motta troen og få del i frelsen. Den frelsende tro består i tillit til og glede over Guds uforskyldte nåde i Kristus og den forsoning han brakte til veie for alle mennesker da han døde på korset. Det er det momentane som vektlegges, og gjenfødselen skjer i selve omvendelsesøyeblikket: «Kom som du er, her og nå, uten forberedelser. Overgi deg til Kristus, Frelseren, som én gang for alle har fjernet synden og forsonet Gud.» Den nye fødsel blir da først og fremst et gjennombrudd til tro og glede over Kristus og til personlig erfart «frelsesvisshet». Omvendelsen skaper riktignok en ny trang til å høre og vitne om evangeliet og en ny lyst til å tjene og lyde Gud. Nyevangelismen satte et skarpt skille mellom uomvendte og omvendte (de gjenfødte), videreførte en pietistisk livsstil og ble gjerne organisert i frittstående foreninger og frikirkelige samfunn. Karakteristisk nok nedtones betydningen av kirke og sakramenter. Fokuset innebærer at det konkrete troslivet og dermed troens frukt i form av gjerninger og den transformasjonsprosess livet i Kristus skal føre til, blir sekundære.⁸⁹

I løpet av 1900-tallet er denne retningen blitt stadig mer dominant i norsk kristendom. I takt med samfunnsutviklingen er det religiøse jeg kommet mer og mer i sentrum og anser seg berettiget til selv å produsere hva som er gyldig religiøsitet «for meg». Bibelens autoritet og kirkens trosbekjennelser reduseres på tilsvarende vis. Dette innebærer at kirken blir en samling religiøse personligheter som, med respekt for hverandres synspunkter og religiøse erfaringer, kommuniserer med hverandre etter mønster av det liberale demokrati. Avstanden til Hans Nielsen Hauges og

⁸⁹ Langhelle 2022; Olsen 1892: 12–17; Storjohann 1890. Den viktigste inspirasjonen for denne retningen i Norge var den svenske forfatteren og vekkel-sespredikanten Carl Olof Rosenius (1816–1868). Han var ansatt i Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, Lutherstiftelsens søsterbevegelse i Sverige og redaktør av bladet *Pietisten* (10 000 abonnenter i 1860), som også var utbredt i Norge. Den andre var doktor i filosofi, prest og mangeårig medlem av Sveriges riksdag, Paul Petter Waldenström (1838–1917), redaktør av *Pietisten* etter Rosenius. Waldenström var teologisk omstridt og sluttet som prest da han avviste den lutherske objektive forsoningslære til fordel for den subjektive. Bexell 2003: 108–114, 299–305; Vigilius 2005: 117–127.

haugianismens tunge, omstendelige vei gjennom «saliggjørelsens orden» og pietismens vekt på Guds bud og et rett kristenliv, er mer enn tydelig.

Konklusjon

Med innføringen av konventikkelplakaten i 1741 la enevoldskongen til rette for en organisatorisk differensiering av kirkelivet slik at den enkeltes religiøse behov kunne tilfredsstilles i rammen av det etablerte kirkelige systemet. Dette la grunnlaget for utviklingen av haugianske vennsamfunn/konventikler, som etter 1814 og opphevelsen av plakaten i 1842 ble til foreninger og organisasjoner. Disse ble organisert etter mønster av moderne politisk ideologi og ble plattform for 1800- og 1900-tallets vekkelser.

Gjennom Pontoppidans *Sandhed til Guds frygtighed* ble folket oppdratt i pietistisk fromhet. I pietismen spiller menneskets hjerte en sentral rolle. Det er setet/stedet der *ordo salutis* utspiller seg som en langvarig sjelelig prosess der det enkelte menneske gjennom ulike stadier til slutt erfarer et gjennombrudd og forenes med guddommen. Prosessen utløses og drives av Den hellige ånd, som virker gjennom Guds ord, forkynt eller lest, ofte kombinert med ytre hendelser og tilskyndelser. Gjennombruddet fører det nå gjenfødte mennesket inn i fellesskapet av «de sanne troende» og et nytt liv preget av kjærlighet til Gud og sin neste. Det innebærer et liv i fortsatt kamp mot synden og i konkrete kjærlighetshandlinger overfor medmennesker. Med Hauge-vekkelsen intensiveres *ordo salutis*-mønsteret og får et konkret, organisatorisk nedslag i folkelivet i form av haugianske vennsamfunn/konventikler. Disse ble «landingsplasser» for 1850-årenes johnsonske vekkelser og omformet til moderne (indre- og ytremisjons)foreninger. Med sin vekt på omvendelse og nytt liv står både G. Johnson og O. Hallesby på skuldrene av den haugianske bevegelse. De viderefører det pietistiske *ordo salutis*-mønsteret, men på nye premisser betinget av og i samspill med kultur- og samfunnsutviklingen. Begge er erfaringsteologer og ser frelestilegnelsen som en indre sjelelig prosess påvirket og drevet fram av forkynnelsen og Guds ord. Gisle Johnson legger et nytt paradigme til grunn for sin teologiske tenkning. Han er sterkt konfesjonelt bevisst, kirkeliggjør foreningslivet og gjør foreningene til instrumenter i folkekirkens menighetsliv med virkning i og for samfunnet. Hallesby knytter an til moderne psykologi og vektlegger menneskets vilje og bevisste valg i prosessen. Dette gir da et program konsentrert om pedagogikk og skole og utdanning som viktige satsingsområder for organisasjonslivet og det gjenfødte subjektet.

Nyevangelismen representerer bruddet med pietistisk botsfromhet og *ordo salutis*. Her dreier alt seg om den øyeblikkelig omvendelse, den som kan skje her og nå og komme helt uforberedt. Denne retningen representerer en radikal aksentuering av det reformatoriske «troen alene», som bidrar til å spiritualisere og i siste instans privatisere tro og kristendom.

Referanser

- Andersen, J. D. L. (2022). Om religiøse følelser og deres teologiske værd. Hvordan forstå kristne affeksjoners positive betydning for lære og praksis? *Scandinavian Journal for Leadership & Theology*, 9, 45–69. <https://doi.org/10.53311/sjlt.v9.66>
- Amundsen, A. B. (2004). Husandakt. I *Lokalhistoriewiki*. Hentet 5. mai 2022 fra <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Leksikon:Husandakt>
- Amundsen, A. B. (2005a). Mellom inderlighet og fornuft. I A. B. Amundsen (Red.), *Norges religionshistorie* (s. 243–294). Universitetsforlaget.
- Amundsen, A. B. (2005b). Mellom konventikler og vekkelse. I A. B. Amundsen (Red.), *Norges religionshistorie* (s. 295–316). Universitetsforlaget.
- Amundsen, A. B. (2021). Livet i Døden. En lesning av Hans Nielsen Hauges bok fra 1818. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 49–68. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5421>
- Amundsen, A. B. & Laugerud, H. (2001). *Norsk fritenkerhistorie 1500–1850*. Humanist forlag.
- Arndal, S. (1994). *H.A. Brorsons liv og salmedigtning*. Materialcentralen / Religionspædagogisk Center.
- Austad, T. (1986). «Sandhed til Gudfrygtighed.» En analyse av Pontoppidans katekismeforklaring. I B. Haraldsø (Red.), *Konfirmasjonen i går og i dag. Festskrift til 250-årsjubileet 13. oktober 1986* (s. 168–184). Verbum.
- Bach-Nielsen, K. & Schjørring, J. H. (2012). *Kirkens historie* (bd. 2). Hans Reitzels forlag.
- Bergan, H. (1982). *Skriftemål og skriftestol. Skriftemålet i Den norske kirke fra reformasjonstiden til i dag*. Universitetsforlaget.
- Berkhof, L. (u.å.). The Ordo Salutis (Order of Salvation). *Monergism*. Hentet 23. mai 2022 fra <https://www.monergism.com/ordo-salutis-order-salvation-1>
- Bexell, O. (2003). *Sveriges kyrkohistoria. Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid* (bd. 7). Verbum.
- Brecht, M. & Deppermann, K. (1993). *Geschichte des Pietismus: Bd. 1. Das 17. Und frühe Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Brecht, M. & Deppermann, K. (1995). *Geschichte des Pietismus: Bd. 2. Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Breistein, I. F. & Norseth, K. (2022). Historiske perspektiver på norsk misjon. I J. B. Nicolajsen, K. S. Haug, F.-O. Thoresen & I. Eskilt (Red.), *Missiologi – en innføring* (s. 140–172). Cappelen Damm Akademisk.
- Bringeland, H. (2022). *Ole Hallesbys etiske teologi og teologiske etikk. Pietistisk morallære mellom kantiansk formalisme og biblisistisk kasuistikk*. Vidarforlaget.
- Dørum, K. (2016). Haugiansk kapitalisme i Norge på 1800-tallet. I K. Dørum & H. K. Sødal (Red.), *Mellom gammelt og nytt. Kristendom i Norge på 1800- og 1900-tallet* (s. 141–158). Fagbokforlaget.
- Elstad, H. (2000). «...en Kraft og et Salt i Menigheden...» Ein studie av dei såkalla «johnsonske prestane» i siste halvpart av 1800-talet i Noreg [Doktorgradsavhandling]. Unipub.
- Elstad, H. & Halse, P. (2021). *Norsk kristendomshistorie*. Det norske Samlaget.
- Forster, M. (2022). Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher. I E. N. Zalta (Red.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Hentet 26. mai 2022 fra <https://plato.stanford.edu/archives/sum2022/entries/schleiermacher>

- Fæhn, H. (1994). *Gudstjenestelivet i Den norske kirke* (2. utg.). Universitetsforlaget.
- Fæhn, H. (1951). Innledning. I H. N. H. Ording (Red.), *Hauges skrifter: Bd. IV* (s. 7–16).
- Garcia de Presno, J. (2021). En anklage om skadelig lære i rettssaken mot Hans Nielsen Hauge. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 157–174. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1%E2%80%93932.5426>
- Gjertsen, I. (2007). *Kom du Sulamith. Sang og mystikk i haugiansk fromhet*. Solum.
- Gjertsen, I. (2021). «syngende yndelig i vore Hierter for Herren.» Sangens betydning for Hans Nielsen Hauge og i haugebevegelsen. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 69–87. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1%E2%80%93932.5422>
- Gjør, B. (1884). *Anna Helsing. Billeder fra Vækkelsestiden i Femtiaarene*. Mallings Boghandels Forlag.
- Gjør, B. (1885). *Et fattedes. Livsbillede fra Vækkelsestiden i Femtiaarene*. Mallings.
- Gundersen, T. R. (2022). *Haugianerne. Enevelde og undergrunn*. Cappelen Damm.
- Haga, J. (2021). «at ikke elske Verden og dens Forfængelighed.» Hans Nielsen Hauges forståelse og formidling av «verden» i de tidlige skrifter. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 12–15. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5419>
- Hallesby, O. (1938). *Den kristelige tros lære* (Bd. 2, 2. utg.). Lutherstiftelsen.
- Hansen, J.-E. E. (2005). Innledende essay. I *Vestens mystikk. Vestens hellige skrifter*. De norske bokklubbene.
- Haukland, L. H. (2017). Hauge og den litterære infrastruktur. *Kirke og kultur*, 121(2), 136–154. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-3002-2017-02-03>
- Hauge, H. N. (1947). *Hans Nielsen Hauges skrifter: Bd. 1* (H. N. H. Ording, Red.). Andaktsbokselskapet.
- Hauge, H. N. (1948). *Hans Nielsen Hauges skrifter: Bd. 2* (H. N. H. Ording, Red.). Andaktsbokselskapet.
- Hauge, H. N. (1949a). *Hans Nielsen Hauges skrifter: Bd. 3, første halvbind* (H. N. H. Ording, Red.). Andaktsbokselskapet.
- Hauge, H. N. (1949b). *Hans Nielsen Hauges skrifter: Bd. 3, annet halvbind* (H. N. H. Ording, Red.). Andaktsbokselskapet.
- Hauge, H. N. (1951). *Hans Nielsen Hauges skrifter: Bd. 4* (H. N. H. Ording, Red.). Andaktsbokselskapet.
- Hauge, H. N. (1952). *Hans Nielsen Hauges skrifter: Bd. 6* (H. N. H. Ording, Red.). Andaktsbokselskapet.
- Hauge, H. N. (1953). *Hans Nielsen Hauges skrifter: Bd. 5* (H. N. H. Ording, Red.). Andaktsbokselskapet.
- Hauge, H. N. (1954). *Hans Nielsen Hauges skrifter: Bd. 7* (H. N. H. Ording, Red.). Andaktsbokselskapet.
- Hjelde, O. (1997). *Det indre lys. Religiøs mystikk i norsk litteratur og åndsliv* (s. 25–32). Solum.
- Jensen, O. J. (1995). Den pontoppidanske skolemester. I V. L. Haanes, B. Oftestad & D. Rian (Red.). *Kirkens skole – statens kirke* (s. 135–145). Tapir.
- Jensen, O. J. (2021). Hans Nielsen Hauges etikk mellom tradisjon og nytolkning. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 175–189. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1%E2%80%93932.5427>
- Johnson, G. & Jahnsen, A. B. (1873). *Systematisk theologi. Efter G. Johnson*. MF-arkiv.
- Kant, I. (1968). *Kant Werke. Schriften zur Ethik und Religionsphilosophie* (Bd. 6). Wissenschaftliche Buchgesellschaft. (Opprinnelig utgitt 1785)
- Kornerup, B. (1937). Hans Nielsen Hauges religiøse utvikling. *Kirke og Kultur*, 44, 552–567.
- Langhelle, S.-I. (2022, 29. august). I *Store norske leksikon*. <https://snl.no/nyevangelisme>
- Laugerud, H. (2018). *Reformasjon uten folk*. St. Olav forlag.
- McGinn, B. (2006). *The essential writings of Christian mysticism*. The Modern Library.
- Moe, S. (1988). *Det avgjørende frelsesvalget. Vilje og omvendelsesforståelse hos Ole Hallesby* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.

- Moe, S. (2009, 13. februar). Ole Hallesby. I *Norsk biografisk leksikon*. https://nbl.snl.no/Ole_Hallesby
- Molland, E. (1979). *Norges kirkehistorie i det 19. århundre* (Bd 1). Gyldendal.
- Montgomery, I. (1995). Der Pietismus in Norwegen im 18. Jahrhundert. I M. Brecht & K. Deppermann, *Geschichte des Pietismus: Bd. 2. Der Pietismus im achtzehnten Jahrhundert* (s. 472–488). Vandenhoeck & Ruprecht.
- Norseth, K. (2007). «La os bryte over tvert med vor stumhet!» *Kvinnerns vei til myndighet i de kristelige organisasjonene 1842–1912* [Doktorgradsavhandling]. Det teologiske Menighetsfakultet.
- Norseth, K. (2021a). «Da Aanden gjennom Væggen brød.» Mystikk i haugianske kvinners salmediktning. I *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 89–110. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1%E2%80%93932.5423>
- Norseth, K. (2021b). The prayer house as promised land. I R. J. Zorgati & A. Bohlin (Red.), *Tracing the Jerusalem code: Bd. 3. The promised land; Christian cultures in modern Scandinavia (ca. 1750–ca. 1920)* (s. 163–187). De Gruyter.
- Norseth, K. & Oftestad, B. (2021). Hans Nielsen Hauge i går og i dag. «Snakker» de sammen? *Luthersk Kirketidende*, 156(12), 338–341.
- Norsk salmebok 2013*. (2013). Eide.
- Oftestad, A. B. (2011). *Kirke. Fellesskap. Omsorg. Diakoniens historie: Bd. 2 og 3*. Luther forlag.
- Oftestad, A. B. (2017). *Kirke. Fellesskap. Omsorg. Diakoniens historie: Bd. 4*. Luther forlag.
- Oftestad, B. T. (1998). *Den norske statsreligionen. Fra øvrighetskirke til demokratisk statskirke*. Universitetsforlaget.
- Oftestad, B. T. (2008). MF mellom kirke og indremisjon. I B. T. Oftestad & N. A. Røsæg (Red.), *Mellom kirke og akademia. Det teologiske Menighetsfakultet 100 år, 1908–2008* (s. 113–129). Tapir.
- Oftestad, B. (2009, 13. februar). Gisle Johnson. I *Norsk biografisk leksikon*. https://nbl.snl.no/Gisle_Johnson_-1822-1894
- Oftestad, B. T. (2019). Vekkelser i et samfunnmessig perspektiv. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 73(2), 43–56. <https://doi.org/10.48626/ntm.v73i2.4446>
- Oftestad, B. T. (2021). Hans Nielsen Hauge og mystikken – ut fra hans autobiografiske tekster. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 29–48. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1%E2%80%93932.5420>
- Oftestad, B., Rasmussen, T. & Schumacher, J. (2005). *Norsk kirkehistorie* (3. utg.). Universitetsforlaget.
- Olsen, R. J. (1892). *Hvad er nyevangelisme?* Giertsen.
- Pontoppidan, E. (1923). *Sandhed til Gudfrygtighed. Forklaring til Dr. Martin Luthers lille Katekisme indeholdende alt det som den der vil bli salig trænger at vite og gjøre*. Det norsk lutherske Indremisjonsselskap. (Opprinnelig utgitt 1727)
- Rasmussen, T. (1987). Fra Luther til Hallesby. *Norsk teologisk tidsskrift*, 88(4), 193–207.
- Rasmussen, T. (2005). Fra reformasjonen til 1814. I B. Oftestad, T. Rasmussen & J. Schumacher (Red.), *Norsk kirkehistorie* (3. utg., s. 85–117). Universitetsforlaget.
- Ropeid, A. (1980). Misjon og bedehus. I I. Semmingsen, N. K. Monsen, S. Tschudi-Madsen & Y. Ustvedt (Red.), *Norges kulturhistorie. Det gjennfødte Norge* (Bd. 4, s. 195–218). Aschehoug.
- Seland, B. (2016). Religion på norsk. Lekmannsrørsla og moderniteten. *Fortid*, (2), 28–33.
- Seland, B. (2021). Hauge-bevegelsens «Prædikerinder». Kritisk blikk på forskning og formidling. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 111–132. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5424>
- Slagstad, R. (1998). *De nasjonale strateger*. Pax.
- Stenersen, S. J. (1827). *Hans Nielsen Hauges Liv, Virksomhed, Lære og Skrifter*. Fabritius.
- Storjohann, J. C. H. (1890). *Nyevangelismen*. Steen.
- Supphellen, S. (Red.). (2004). *Nytt søkelys på Olav Engelbrektsson*. Tapir Akademisk.
- Supphellen, S. (2012). *Konventikkelplakatens historie 1741–1842*. Tapir Akademisk.

- Supphellen, S. (2021). Konventikkelplakaten og Hans Nielsen Hauge sitt forhold til den. *Norsk tidsskrift for misjonsvitenskap*, 75(1–2), 133–155. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1%E2%80%93932.5425>
- von Benrath, G. A., Hornig, G., Dantine, W., Hulstsch, E. & Slenczka, R. (1988). *Handbuch der Dogmen- und Theologischesgeschichte: Bd 3. Die Lehrenentwicklung im Rahmen der Ökumenizität*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Vigilius, M. (2005). Kirke i kirken : luthersk vækkelseskristendom. Fra kirkelig bevægelse over organisation til kirkeligt opbrud [Revidert doktorgradsavhandling]. LogosMedia.
- Wallmann, J. (1970). *Philip Jakob Spener und die Anfänge des Pietismus*. J. C. B. Mohr.
- Wallmann, J. (1984). Johann Arndt und die protestantische Frömmigkeit. Zur Rezeption der mittelalterlichen Mystik im Luthertum. I D. Breuer (Red.), *Frömmigkeit in der frühen Neuzeit. Studien zur religiösen Literatur des 17. Jahrhunderts in Deutschland*. Rodopi.
- Wallmann, J. (2005). *Der Pietismus*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wejryd, C. (2017). *Lagen, synden och väckelsen. Åtta svenska 1800-talsväckelseledare och moderniteten*. Verbum.
- Wiedenhofer, S. (1976). *Formalstrukturen humanistischer und reformatorischer Theologie bei Philipp Melancthon*. Peter Lang.
- Østerberg, D. (2001). *Det moderne. Et essay om Vestens kultur 1740–2000*. Gyldendal.
- Aalen, L. (1979). *Dogmatisk grunnriss* (2. utg.). Menighetsfakultetet.
- Aarflot, A. (1967). *Norsk kirkehistorie* (Bd. 2). Lutherstiftelsen.
- Aarflot, A. (1969). *Tro og lydighet. Hans Nielsen Hauges kristendomsforståelse* [Doktorgradsavhandling]. Universitetsforlaget.